

tain edildi; babasının vefatından sonra da 17 Cemâziyelevvel 1247'de (24 Ekim 1831) onun yerine başmüftülüğe (şeyhülislâm), nakîbüleşraflığa, Hanefî Meclis-i Şer'îsi başkanlığına ve el-Medresetü'l-Unkiyye'nin meşihatlığına getirildi. 15 Şâban 1239 (15 Nisan 1824) tarihinde kızının, Tunus Beyi Hüseyin Paşa'nın daha sonra tahta geçecek olan oğlu Veliâht Muhammed Bey'le evlenmesi üzerine aralarında akrabalık bağı oluştu. 1258'de (1842) çıkan kanun gereği Hanefî başmüftüsü sıfatıyla Mâlikî başmüftüsü İbrâhim er-Riyâhî, Hanefî kadısı Muhammed b. Hoca ve Mâlikî kadısı Muhammed b. Selâme ile birlikte Zeytûne Camii'nin nâzırlığını üstlendi. Başmüftülük makamında on iki yıl kaldı ve 27 Rebülevvel 1259 (27 Nisan 1843) tarihinde vefat etti. Ondan sonra oğlu IV. Muhammed Bayram başmüftülüğe ve Hanefî Meclis-i Şer'îsi başkanlığına tayin edildi. Talebesi Mahmûd Kabâdû ve Muhammed b. Selâme ile Muhammed el-Haddâr kendisi için mersiyeler yazmıştır (Muhammed b. Osman es-Senûsî, II, 94-96).

Eserleri: *Şerh 'ale'l-İsâgüci* (Esîrüd-din el-Ebherî'ye ait eserin şerhidir, Tunus 1289; Kahire 1302); *Şerhu (Hâşiye 'ale'l-Fevâkihi'l-Bedriyye* (Bedreddin İbnü'l-Gars'ın yargı hukukuna dair eserinin şerhidir, Tunus Millî Ktp., nr. 105/2, 537/3, 8143/2, vr. 24^a-60^a, 9467/2, vr. 31^a-74^a, 9978/2, 23232/2, vr. 27^a-68^a); *Şerhu Neyli'l-emânî 'alâ Muqaddimeti'l-Kaşâlânî* (Tunus Millî Ktp., nr. 619/1); *Risâle fî sükkûti'l-hak fi'l-vaqf bi'l-iskâf* (Tunus Millî Ktp., nr. 256; mecmua içinde, 8076/4, vr. 38^a-46^a); *Şerhu ta'rîfi'l-meleke min Muhtaşari Şerhi's-Sa'd 'ale't-Telhîş* (Tunus Millî Ktp., nr. 2562; mecmua içinde, 8616/3, vr. 50^a-52^a); *Risâle fî ('-cevâb 'ammen yahruzû) hizri'z-zer'î fî sünbühî kable haşadîhi ve ba'dehû* (Tunus Millî Ktp., nr. 610/2, vr. 4^a-6^a; *Risâle fî beyânî hizri'l-a'sâr* [nr. 613, mecmua içinde] ve *Risâle fî ahzi'l-a'sâr* [nr. 613/7, vr. 98^a-112^a] adlı risâleler de aynı eserdir); *Risâle fî'l-bahş ma'a's-şeyh İbni'l-Kâdî fî te'hîri şalâti 'idi'l-ıtırî ile'l-ğad* (Tunus Millî Ktp., nr. 610/4, vr. 9^a-10^a); *Risâle fî ahkâmî't-tahâre* (Tunus Millî Ktp., nr. 924/2, vr. 5^a-9^a).

Muhammed Bayram ayrıca babasının *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Menârî* üzerine bir ta'likat, *İkdû'd-dür ve'l-mercân fî selâtihi Âli 'Osmân* adlı manzumesine de önce IV. Mustafa, daha sonra II. Mahmud ve I. Abdülmecid'in de yer aldığı, ilki sekiz, ikincisi yedi beyitlik birer ze-

vil kaleme almıştır (metni için bk. İbnü'l-Hoca, *Şaḫâhât*, s. 41-42; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, II, 719). Şiirlerinden bir kısmı muhtelif künnâşlar içinde mevcuttur (bazı örnekler için bk. a.g.e., II, 718-722). Kaynakların bir kısmında kendisine nisbet edilen *Risâle fî küreviyeti'l-arz ve'l-ilm bi'l-ğayb 'inde'l-müneccimîn* ile *Hüsnü'l-haḫ 'alâ teveh-hümi cevâzi'l-ihticâc 'indenâ bi'l-haḫ* adlı risâleler (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 941; *el-Fihrisü'ş-şâmil*, III, 805; Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerhu'ş-Şeyh Bayram es-Sânî*, neşredenin girişi, s. 13; krş. Büzügaybe, IV, 264) babası II. Muhammed Bayram'a aittir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerhu'ş-Şeyh Bayram es-Sânî 'alâ nazmihi fi'l-Müftine'l-Hâne-ŧiyye bi-Tûnis* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1999, s. 120, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 12-14, 24, 30; a.m.f., *el-Vefâ bimâ yete'allak bi-bey'el-vefâ* (nşr. Muhammed Habîb İbnü'l-Hoca, *Mecelletü Mecma'i'l-fihri'l-İslâmî*, VII/3 içinde), Cidde 1412/1992, neşredenin girişi, s. 148-149; İbn Ebû'd-Diyâf, *İlhâfû ehli'z-zamân* (nşr. Ahmed Abdüsselâm), Tunus 1964, VIII, 54-55; Muhammed Bayram el-Hâmîs, *Şafvetü'l-tibâr bi-müstevdâfi'l-emşâr ve'l-aḫtâr* (nşr. Ali b. Tâhir eş-Şennûfî), Tunus 1999, I, 112; Muhammed b. Osman es-Senûsî, *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (nşr. Ali eş-Şennûfî), Tunus 1401/1981, II, 79, 80; a.m.f., *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsnî't-tarîf* (nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer), Beyrut 1994, II, 87-96; Serkîs, *Mu'cem*, I, 613; L. C. Brown, "The Religious Establishment in Husainid Tunisia", *Scholars, Saints, and Sufis* (ed. N. R. Keddie), Berkeley-Los Angeles 1972, s. 65; a.m.f., *The Tunisia of Ahmad Bey 1837-1855*, Princeton 1974, s. 161, 171; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 241-242; Mahfûz, *Terâcîmü'l-mü'el-lifîn*, I, 182-183; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VII, 72-73; İbnü'l-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1985, s. 100, 214, 294; a.m.f., *Şaḫâhât min târîhi Tânis* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 41-42, 171, 213, 216, 234, 303; Muhammed b. Osman el-Haşâişî, *Târîhu Câmî'i'z-Zeytûne* (nşr. Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985, s. 48; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-'Ömr fi'l-muşan-nefât ve'l-mü'ellifîne't-Tünisiyyin* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî – Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1410/1990, I, 2, 271, 940-941; Ahmed Abdüsselâm, *el-Mü'errihûne't-Tünisiyyûn* (trc. Ahmed Abdüsselâm – Abdürrezzâk el-Huleyvî), Tunus 1993, s. 89-90, 92-93, 333, 341, 446, 563; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, *'Unvânü'l-erîb 'ammâ neşe'e bi'l-bilâdi't-Tünisiyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, II, 717-722; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fihh ve uşûlüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1420-25/1999-2004, III, 805; Abdüsettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyzü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müte'âlî bi-enbâ'i evâ'ili'l-karnî's-şâlis 'aşer ve'l-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, III, 1712-1713; Muhammed Büzügaybe, "Bayram eş-Şâlis, Ebû 'Abdullâh Muhammed", *Mv.AU*, IV, 257-265.

AHMET ÖZEL

MUHAMMED HACCÎ

(محمد حجاجي)

Muhammed b. Abdillâh el-Cezâr
b. Abdilhâdî Haccî es-Selâvî
(1923-2003)

Faslı tarihçi ve ansiklopedist.

31 Ocak 1923'te Selâ'da doğdu. Şehrin Şâzeliyye şeyhi mücahid Sîdî Ahmed Haccî'nin (ö. 1103/1691) soyundan gelen tanınmış bir sûfî ailesine mensuptur. İlk mektepte Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi; 1935-1939 yılları arasında Zeynelâbidîn b. Abbûd Medresesi'nde okuduktan sonra Selâ ve Rabat ulemâsından dinî ilimler tahsil etti. Muhammed el-Bârûdî, Muhammed es-Subeyhî, İbn Abdünnebî, Ebû Bekir Züneybir, Muhammed Medenî İbnü'l-Hüsnî, Muhammed b. Arabî el-Medenî ve Ebû Şuayb ed-Dükkâlî hocalarından bazılarıdır. Tahsilinin ardından Rabat'ta Muhammed Cessûs Medresesi'nde, Selâ'da kendi kurduğu ve müdürlüğünü yaptığı Medresetü'l-fetât adlı ilk özel kız okulunda, Rabat'taki Bölge Öğretmen Okulu'nda ve Mevlây Yûsuf Lisesi'nde, Merakeş'teki Bölge Öğretmen Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Rabat'ta Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Mağribiyeti'l-ulyâ'dan fasih Arapça ve tercüme diploması aldı (1958). V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nden mezun oldu (1961). Bu arada Millî Eğitim Bakanlığı'nda başladığı görevini 1960'lı yıllar boyunca sürdürdü; müfettişlik ve başmüfettişlikten sonra Dârülbeyzâ bölgesi bakan vekilliği (1961-1964), Araştırma ve Eğitim Dairesi başkanlığı (1964-1967) görevlerinde bulundu. Adı geçen fakültede tarihe dair ilk tez olan *ez-Zâviyetü'd-Delâ'iyye ve devrûhe'd-dînî ve'l-'ilmî ve's-siyâsî* adlı çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı (1963) ve 1967'de asistan olarak göreve başladı. Paris Sorbonne Üniversitesi'nde *L'activité intellectuelle au Maroc à l'époque sa'dide* adlı teziyle devlet doktorası aldı (1976). Ardından V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde profesör olarak görevine devam etti, aynı fakültede dekanlık (1979-1981), kral çocuklarının tahsil gördüğü el-Ma'hedü'l-Mevlevî'de müdürlük (1982-1984) yaptı. 30 Ocak 2003 tarihinde vefat etti ve diğer aile fertleri gibi atası Sîdî Ahmed Haccî'nin Selâ'daki zâviyesine defnedildi.

Muhammed Haccî, Fas'ta bağımsızlık-tan sonra başlayan ilmi ve kültürel gelişmenin öncülerinden biri olup telif eserleri yanında fıkıh, biyografi ve tarihle ilgili çok

sayıda klasik kaynağın edisyon kritiğini yapmış, bazı eserleri tercüme etmiştir. Kendi kuşağından Muhammed Züneybir, Muhammed el-Menûnî, İbrâhim Bû Tâlib, Ahmed et-Tevfik, İbrâhim Harekât, Abdullah el-Âravî gibi tarihçilerle birlikte sömürgeci yaklaşıma karşı yerli Fas tarih ekolünün kurulmasında büyük katkısı oldu. Ameli imanin en önemli işareti olarak değerlendiren mütebedeyin kişiliğiyle Haccî, Fas tarihi ve kültürüyle ilgili çalışmalarında tasavvufun toplum hayatındaki eğitici rolüne özel önem atfetmiştir. İlim ve kültüre hizmetin ancak ana kaynakların neşriyle mümkün olabileceğini düşündüğünden babasından borç alarak 1978'de Dârü'l-Mağrib adlı bir matbaa kurdu ve bazı eserleri neşretti. Ancak maddî imkânsızlıklar yüzünden bu işi sürdürmedi. Daha sonra Rabat'ta Muhammed İbrâhim el-Kettânî, Muhammed Azîz el-Habâbî, Muhammed Binşerîfe, Muhammed el-Ahdar ve diğer bazı arkadaşlarıyla birlikte el-Cem'iyetü'l-Mağribiyye li't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr adlı basın yayın müessesesini kurdu (1980) ve ölümüne kadar başkanlığını yürüttü. Ayrıca bu cemiyetin iki önemli hedefinden biri olarak *el-Kitâbü'l-Mağribî* adlı bibliyografya ve eleştiri dergisini çıkardı (Rabat 1983), sorumlu yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Cemiyetin ikinci önemli projesi olan *Ma'lemetü'l-Mağrib* adlı ansiklopedinin on altı cildini vefatından önce yayımladı. 1993'te Kültür Bakanlığı tarafından kitap Büyük Liyakat nişanı ile ödüllendirildi.

Eserleri. Telif: *Dürûs fi'l-muḥâdece* (Rabat 1375/1955; ilkokul talebeleri için hazırlanan ders kitabıdır); *en-Naḥvü'n-nümûzecî fî aḥdeşî't-ṭuruḫ li-ta'limi'l-luḡati'l-ʿArabiyye ve kavâ'idihâ* (Muhammed Binşerîfe ve Muhammed es-Sâdık Affî ile birlikte hazırladığı ders kitabıdır; Dârülbeyzâ 1963); *ez-Zâviyetü'd-Deîâ'iyye ve devrûhe'd-dîni ve'l-ilmî ve's-siyâsî* (Rabat 1384/1964; Dârülbeyzâ 1409/1988); *L'activité intellectuelle au Maroc à l'époque sa'dide* (I-II, Muhammediye 1976-1977; Ar. trc. *el-Hareketü'l-fikriyye bi'l-Mağrib fî 'aḥdi's-Sa'diyyin*, I-II, Muhammediye 1396/1976, 1398/1978; Rabat 1982); *Fihrisü'l-Hizâneti'l-ʿilmiyye eş-Şubeyhiyye bi-Selâ* (Küveyt 1406/1985); *Cevlât târihiyye* (I-II, Beyrut 1415/1995; başta Fas olmak üzere Batı İslâm dünyasıyla ilgili tarihî kaynaklar, yazmalar ve belgeler, eğitim öğretimi, telif ve neşir tarihi, dinî kurumlar, siyasal ilişkiler gibi konularda yetmiş beş civarında yazısını içerir); *A'lam Meğaribe lehüm*

Muhammed
Haccî

alâḳatün bi'l-cebr (Rabat 1998); *Naẓarât fi'n-nevâzili'l-fıkhîyye* (Rabat 1999); *İnbi'âsü'l-fıkh ve taḥbîḳu's-şer'ati'l-İslâmiyye* (Rabat 1420/2000). *Mevsû'atü a'lâmi'l-Mağrib* adlı eserin neşri münasebetiyle hazırlanan *Mütenevvi'âtü Muhammed Haccî (Mélanges Mohammed Hajji*; Beyrut 1998) adlı çalışma biri Haccî, diğerlerinin hemen tamamı kendi talebesi olan ilim adamları tarafından kaleme alınan Fas tarihi ve kültürü yanında çeşitli konulara dair yirmi iki yazıyı ihtiva eder. Haccî ayrıca *Ma'lemetü'l-Mağrib'e* 1200 civarında madde yazmıştır.

Neşir. 1. Ma'lemetü'l-Mağrib. el-Cem'iyetü'l-Mağribiyye'nin *el-Kitâbü'l-Mağribî*'den sonra gerçekleştirmek istediği millî bir proje olan bu ansiklopedi Fas'ın coğrafyası, kültür ve sanatı, edebiyatı, siyasal, sosyal, dinî ve iktisadî tarihi, kurumları ve tanınmış şahsiyetleri hakkında bilgi veren kapsamlı bir çalışmadır. Zamanının çoğunu ayırdığı bu kurumda Haccî'nin başkanlığında çeşitli kurulların ve 300'ü aşkın madde yazarının yaklaşık yirmi yıl çalışarak tamamladığı ansiklopedinin ilk cildi 1989 yılında çıkmış, ekleriyle birlikte yirmi beş cilt halinde 2008 yılında tamamlanmıştır. XVI. cildin yayımından sonra vefat eden Haccî'nin yerine ansiklopedinin idarî ve ilmî sorumluluğunu İbrâhim Bû Tâlib üstlenmiştir. Eserin XXIII. cildi madde ve yazar adları indeksli olup XXIV ve XXV. ciltler ek olarak hazırlanmıştır. **2. Mevsû'atü a'lâmi'l-Mağrib.** İslâmiyet'in zuhurundan XX. yüzyıla kadar yaşamış önemli şahsiyetlerin biyografilerine dair Abdülkebîr b. Meczûb el-Fâsî (*Tezkiretü'l-muḥsinin*), İbn Kunfûz (*Şerefü't-tâlib*), Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî (*el-Vefeyât*), İbnü'l-Kâdî (*Laktü'l-ferâ'id*), İbn Asker el-Mağribî (*Devḫatü'n-nâşir*), Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî (*Neşrü'l-meşânî*), Abdullah b. Muhammed el-Fâsî (*el-İlâm*), Abdüsselâm b Abdülkâdir İbn Süde (*İthâfû'l-mütâli'î*, *Sellü'n-nişâl*) tarafından yazılan dokuz eserdeki mâlûmatın, şahısların vefat tarihlerine göre kronolojik biçimde düzenlendiği bir ansiklopedidir (I-X, Beyrut 1417/1996).

Haccî'nin diğer neşirleri de şunlardır: Ahmed b. Ali el-Mencûr, *Fihris* (Rabat 1396/1976); *Elfü sene mine'l-vefeyât* (İbn Kunfûz'ün *Şerefü't-tâlib*, Venşerîsî'nin *el-Vefeyât* ve İbnü'l-Kâdî'nin *Laktü'l-ferâ'id* adlı eserlerinin neşridir; Rabat 1396/1976); İbn Asker el-Mağribî, *Devḫatü'n-nâşir li-meḫâsini men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-ḳarni'l-âşir* (Rabat 1396/1976, 1397/1977); Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî, *Neşrü'l-meşânî li-ehli'l-ḳarni'l-hâdî 'aşer ve's-gânî* (I-IV, Rabat 1397-1407/1977-1986; I-IV, Beyrut 1407/1986, Ahmed et-Tevfik ile birlikte); Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib* (I-XII, Beyrut 1401/1981, Faslı yedi âlimle birlikte); Tâlib Muhammed el-Bertellî el-Velâti, *Fethu's-şekür fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i't-Tekrûr* (Beyrut 1401/1981, Muhammed İbrâhim el-Kettânî ile birlikte); Hasan b. Mes'ûd el-Yûsî, *el-Muḥâḳarât fi'l-edeb ve'l-luḡa* (I-II, 1396/1976, 1402/1982, Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl ile birlikte); a.mlf., *Zehrü'l-ekem fi'l-emşâl ve'l-ḫikem* (I-III, Dârülbeyzâ 1401/1981, Muhammed el-Ahdar ile birlikte); İbn Rüşd el-Ced, *el-Beyân ve't-taḥşîl* (I-XX, Beyrut 1984-1987, Ahmed el-Hattâbî v.dğr. ile birlikte); a.mlf., *el-Muḳaddimâtü'l-mümehhidât* (I-III, Beyrut 1408/1988, Saîd A'râb ile birlikte); Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî, *Şilatü'l-halef bimevşülü's-selef* (Beyrut 1408/1988; Haccî bu eseri daha önce *Mecelletü Ma'hedi'l-maḫtû'âtü'l-ʿArabiyye*'de neşretmiştir, XXVI-XXIX, Kahire 1982-1985); Şehâbeddin el-Karâfî, *ez-Zaḫîre* (I-XIV, Beyrut 1414/1994, Saîd A'râb ve Muhammed Bû Hube ile birlikte); Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Süde, *İthâfû'l-mütâli'î bi-vefeyâti a'lâmi'l-ḳarni's-sâlis 'aşer ve'r-râbi'* (I-II, Beyrut 1417/1997); a.mlf., *Sellü'n-nişâl li'n-niḳâl bi'l-eşyâḫ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü's-şüyûḫ* (Beyrut 1417/1997); Muhammed b. Yahyâ el-Velâti, *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (Beyrut 1999); İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî, *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât* (I-XV, Beyrut 1999). Haccî ayrıca Ebû Sâlim el-Ayyâşî'nin *er-Rihletü'l-ʿAyyâşîyye* (Fas 1316) adlı eserinin şahıs, yer ve kitap indeksini hazırlayarak tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir (Rabat 1397/1977).

Tercüme: Leo Africanus (Hasan el-Vezân), *Della descrizione dell'Africa* (Vaşfü İfrîkiyye; A. Epaulard'ın *Description de l'Afrique* adlı Fransızca tercümesinden Arapça'ya, I, Rabat 1400/1980; I-II, Beyrut 1983, Muhammed el-Ahdar ile birlikte); Luis del Marmol Carvajal, *Descripción*

general de África (İfrikiyâ; Nicolas Perrot d'Ablancourt'in l'Afrique de Marmol adlı Fransızca tercümesinden Arapça'ya, I-III, Rabat 1404/1984, 1409/1989, Muhammed Züneybir v.dğr. ile birlikte); Roger Le Tourneau, *Fès avant le protectorat: étude économique et sociale d'une ville de l'occident musulman (Fâs kıable'l-himâye; I-II, Beyrut 1406/1986, 1412/1992, Muhammed el-Ahdar ile birlikte); Diego de Torres, Relación del origen y suceso de los xarifes y del estado de los reinos de Marruecos, Fez y Tarudante (Târihu'ş-şürefâ; le Duc d'Angoulesme le Pere'in l'Histoire des chérifs* adlı Fransızca tercümesinden Arapça'ya, Dârülbeyzâ 1409/1988, Muhammed el-Ahdar ile birlikte); Germain Mouette, *Relation de la captivité du Sr. Mouette dans les royaumes de Fez et de Maroc (Rihletü'l-esir Müyit; Rabat 1990, Muhammed el-Ahdar ile birlikte); Mehmet Ali Ayni – F. J. Simone-Munir, Un grand saint de l'Islam: Abd-Al-Kadir Guilani ('Abdülkâdir el-Cilânî: Şeyhun kebîrun min şulaḥâ'î'l-İslâm, Dârülbeyzâ 1413/1993, Muhammed el-Ahdar ile birlikte).*

BİBLİYOGRAFYA :

Cirâfi, *et-Te'lif ve nehḍatühü bi'l-Mağrib fi'l-karni'l-işrin min 900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 130-132; Muhammed b. Ali ed-Dükkâfi, *el-İt-hâfû'l-veciz: Târihu'l-Udveteyn* (nşr. Mustafa Bûşârâ), Selâ 1406/1986, s. 158; İdris b. Mâhî el-Kaytûni, *Mu'cemü'l-maḥbû'âti'l-Mağribiyye*, Selâ 1988, s. 95; *Mütenevvi'âtü Muhammed Haccî*, Beyrut 1998, Ahmed et-Tevfik'in takdimi, s. 5-10; Menûni, *Ḳabes min 'aḡâ'î'l-maḥtû'î'l-Mağribî*, Beyrut 1999, II, 1082; III-IV, 1230; *İḥti-fâ'âtü tekrîmin te'biniyye li'l-Allâme Muhammed Haccî müşâberete'l-mürebî ve'l-bâḥiş* (nşr. Fâtüma Câmîi el-Habâbî), Timâre 2004; "A la mémoire de feu Mohammed Hajji", *Références maghrébines* (Fondation du Roi Abdul-Aziz Al Saoud pour les Etudes Islamiques et les Sciences Humaines, Casablanca, Avril 2003, s. 8-10; "ed-Duktûr Muhammed Haccî şâhibü mevsû'ati Ma'lemeti'l-Mağrib fi zimmeti'llâh", <http://www.maghress.com/attajdid/10580> (05.10.2015); Necât el-Merîni, "Ma'lemetü'l-Mağrib: Mevsû'atün 'ilmîyyetün râ'ide", http://www.alalam.ma/def.asp?codelangue=23& id_info=28488&date_ar=2010-6-17 (05.10.2015).

AHMET ÖZEL

MUHAMMED b. HAMZA AYDINI

(محمد بن حمزة آيديني)

(ö. 1118/1706'dan sonra)

Osmanlı âlimi, müftü.

Eserlerinde Âlim Muhammed Efendi (*Risâle fi velîmeti'l-urs*, Kayseri Râşid Efendi Ktp.; *Risâle fi bey'i'd-duḥân*, Antalya Akseki İlçe Halk Ktp., nr. 264, vr.

148^a), Müftizâde (*Mecmû'atü resâ'il*, Akseki İlçe Halk Ktp., nr. 150, vr. 8^a) gibi isim lakaplarla ve "üstât, allâme, yed-i tülâ" vb. sıfatlarla anılır. Aydın Güzelhisarlı'dır. Hayatına dair yeterli bilgi bulunmadığından biyografik ve bibliyografik çalışmalarla kütüphanelerde farklı isim ve künyelerle kaydedilmiştir (Cici, s. 17). Müellif hattı olan ya da bunlardan istinsah edilen eserlerinin bütün nüshalarında adı Âlim Muhammed, lakabı da Müftizâde şeklindedir. Dolayısıyla bazı kaynak ve kataloglarda Hacı Emîrzâde lakabıyla ilişkilendirilmesi (*Osmanlı Müellifleri*, I, 362; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 346) isabetli görünmemektedir. Nitekim Ârif Hikmet Bey, Hacı Emîrzâde lakabını Ali en-Nisârî'nin torunu Muhammed ile Mescizâde diye bilinen Osman'a talebelik edip icâzet almış bulunan Muhammed Âlim b. Mustafa (Ahmed) Güzelhisârî için kullanmış ve onun bu lakapla tanındığını belirtmiştir (*Mecmûatü't-terâcim*, s. 64).

Eserlerinden İslâmî ilimlerde iyi yetiştiği anlaşılan Muhammed b. Hamza'nın tahsilini nerede ve kimlerden yaptığı bilinmemektedir. Bu amaçla Anadolu dışına çıktığına dair bir bilgi de bulunmadığına göre Osmanlı medreselerinde başta babası olmak üzere (*Risâle fi neşkürükellâhümme*, vr. 24^a) Türk hocalarının yanında öğrenim gördüğü söylenebilir. Bursalı Mehmed Tâhir onun dinî ilimlerde ve bilhassa fıkıh sahasında otorite sayılabilecek seviyede (yed-i tülâ) olduğunu belirtmektedir (*Osmanlı Müellifleri*, I, 362). Uzun süre Aydın müftülüğü yaptı, müderrislik ve kadılık görevlerinde bulundu. Nitekim bazı risâlelerinde "Edirne beldesinde kadı iken" (*Risâle fi'l-vaḳf*, Millî Ktp., nr. 606), "talebelerimle olduğum gençlik yıllarımda" (*Risâle fi def'i'z-zekât*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1178, vr. 21^b; Sofya Millî Ktp., nr. 389, vr. 124^a) gibi kayıtlar görülmekte, eserinin Sofya'daki nüshasının müstensihisi Yûsuf el-Leḥîf'in de onun talebeleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır (vr. 15^a, 102^b). Bu arada kadılarıyla diğer bazı yöneticiler onun eleştirisi oklarına hedef olmuştur (*er-Risâletü'd-dehâkiyye*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1178, vr. 45^b; Sofya Millî Ktp., nr. 389, vr. 4^b). Muhammed b. Hamza'nın vefat tarihi kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında 1010 (1601), 1116 (1704) ve 1204 (1789) şeklinde kaydedilmektedir. Ancak altmıştan fazla risâlesinden yirmi dokuzunun yazım tarihi 1090-1118 (1679-1706) yılları arasında değişmektedir. Bu durumda onun vefatının en erkeni 1118 (1706) olmak üzere daha sonraki tarihler-

de gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Cici, s. 21). Bursalı Mehmed Tâhir de ölüm tarihini mezar taşından hareketle 1204 (1789) şeklinde kaydetmekte ve mezarının Zeynizâde'nin karşısında yol kenarında olduğunu belirtmektedir (*Aydın Vilâyetine Mensub Meşâyih*, s. 37).

Muhammed b. Hamza'nın risâlelerini kaleme alırken delillere, bu arada diğer mezheplere de yer vermesi, zaman zaman diğer mezheplerden tercihlerde bulunması, ihtihad ve taklide yönelik değerlendirmeler yapması, Hanefîler'e ve diğer mezheplere ait zengin bir literatürden yararlanması (Cici, s. 149-155), risâleleri için dönemin şeyhülislâmı ve Rumeli kazas-kerinden onay alması (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1038) onun geniş ilmî birikime sahip kişiliğini de göstermektedir; ayrıca "ikinci Birgivi" diye nitelendirilmesi, bid'at ve hurafelere karşı olmasının yanı sıra ilmî dirayeti ve cesareti açısından anlamlıdır (*Risâle fi'l-istincâ*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1178, vr. 71^a). Birçok meselede görüşünü ve eleştirilerini açıkça dile getirmiş, özellikle sosyal bir problem olarak gördüğü mükrehin talâkı konusunda yöneticilerin tutumu, konuyla ilgili hadisin mevcudiyeti ve ihtihad ehliyetine sahip âlimlerin bulunmaması sebebiyle kendi mezhebi dışında bir müctehidin görüşünü benimseyip bu talâkı geçersiz saymıştır (*Risâle fi't-taklid*, vr. 31^b-33^b). Hanefîliğin resmî mezhep olarak benimsendiği Osmanlılar'da farklı bir görüşü savunması ve bu görüşünün 1917 Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nde (md. 105) yer alarak resmîyet kazanması, yöneticilerin zulümlerine ve baskılarına, kadıların usulsüzlüklerine karşı çıkararak onların taleplerini yerine getirmeye çalışılanlara tepki göstermesi, sorunların hile yoluyla aşılmasını doğru bulmayıp özellikle bid'at ve hileler hususunda birçok Osmanlı âlimine rağmen İbn Teymiyye ile talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşlerine yer vermesi (Cici, s. 152) kendisinin fıkıh alanında muhakkık bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır. Hatasından dönmeyi de bir âlimin sorumluluk yüklenmesinin gereği olarak kabul etmiştir. Nitekim önceleri biri Sünnî, diğeri Şii'lerin yaşadığı iki ayrı ülkede bulunan akrabasının, ehl-i kıblenin tekfir edilemeyeceği ilkesinden hareketle birbirine mirasçı olabileceğini söylerken daha sonra Şîa mensuplarının bilhassa Hz. Âişe'ye ıftıralarına ve hakaretlerine dair ayrıntılı bilgi edindiğinde bu görüşünden vazgeçmiştir (*Risâle fi'l-bilâdi'lleti taḥte yedi sultâni Ehli's-sünne*, vr. 25^{a-b}).